

MONC**R**APA(03)

MONOGRAFIES DE LA CÀTEDRA ROSES D'ARQUEOLOGIA
I PATRIMONI ARQUEOLÒGIC

VIOLENCE AND CONFLICT IN LATE ANTIQUITY AND THE MIDDLE AGES. AN ARCHAEOLOGICAL PERSPECTIVE

VIOLÈNCIA I CONFLICTE EN ÈPOCA TARDOANTIGA
I MEDIEVAL. UNA PERSPECTIVA ARQUEOLÒGICA

MARC BOUZAS, LLUÍS PALAHÍ (EDS.)

**VIOLENCE AND CONFLICT IN LATE ANTIQUITY
AND THE MIDDLE AGES. AN ARCHAEOLOGICAL
PERSPECTIVE**

**VIOLÈNCIA I CONFLICTE EN ÈPOCA TARDOANTIGA
I MEDIEVAL. UNA PERSPECTIVA ARQUEOLÒGICA**

CIP 904:323.26 V10

Violence and conflict in late Antiquity and the middle ages : an archaeological perspective = Violència i conflicte en època tardoantiga i medieval : una perspectiva arqueològica / Marc Bouzas, Lluís Palahí (eds.). – Girona : Universitat de Girona, Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic, 2025. – 1 recurs en línia (399 pàgines) : il·lustracions. – Conté: Violence et conflit au Moyen Âge : miscellanées d'histoire et d'archéologie / Valérie Serdon ... – Textos en català, anglès, francès, italià i Castellà. – Descripció del recurs: 15 setembre 2025. – (Moncrapa ; 3) ISBN 978-84-9984-716-0 (Documenta Universitaria). ISBN 978-84-8458-753-8 (Edicions UdG)

I. Bouzas Sabater, Marc, 1992- editor literari II. Palahí Grimal, Lluís, editor literari III. Contenidor de (Obra): Serdon, Valérie. Violence et conflit au Moyen Âge : miscellanées d'histoire et d'archéologie IV. Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic 1. Violència – Història – Fins al 1500 2. Arqueologia medieval 3. Arqueologia clàssica 4. Llibres electrònics

CIP 904:323.26 V10

Moncrapa - 03

© Universitat de Girona, Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

© Continguts i figures / Content and figures: els autors / the authors

© Il·lustració de la coberta / Cover illustration: Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

Equip editorial i instruccions per als autors i política editorial

/ Editorial team and instructions for authors and editorial policy:

www.documentauniversitaria.media/

Contacte / Contact:

Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

cat.rosesarqueologia@udg.edu

Universitat de Girona

Plaça Ferrater Mora, 1

17071 Girona

Tel. 972 45 82 90

ISBN Documenta Universitaria:

978-84-9984-716-0

ISBN Oficina Edicions UdG:

978-84-8458-753-8

DOI: 10.33115/b/9788499847160

Universitat de Girona
Càtedra Roses d'Arqueologia
i Patrimoni Arqueològic

Ajuntament de Roses
www.roses.cat

Fundació Girona
Regió de Coneixement

Universitat de Girona
Diputació de Girona
Ajuntament de Girona
Consell Social de la UdG
Cambra de Comerç

L'estudi forma part del Projecte quadriennal de recerca finançat per la Generalitat de Catalunya «Urbanisme, poblament i conflicte en època medieval i moderna. La vila de Roses com a paradigma.»

Generalitat de Catalunya
Departament
de Cultura

Girona, 2025

Els textos i imatges publicats en aquesta obra estan subjectes —llevat que s'indiqui el contrari— a una llicència Creative Commons de tipus Reconeixement-NoComercial (BY-NC) v.4.0. Podeu copiar-los, distribuir-los i transmetre'ls públicament sempre que en citeu l'autor i la font i que no en feu un ús comercial. La llicència completa es pot consultar a <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.ca>

ÍNDEX

Violence et conflit au Moyen Âge . Miscellanées d'histoire et d'archéologie	6
Valérie Serdon	
La fortificación de época visigoda en el extremo occidental de la tarraconense. Tedeja y Cabeza San Vicente (Burgos)	21
Jose Angel Lecanda, Asier Pascual	
La fortezza bizantina di Luni e i pericoli per la navigazione nel Tirreno	39
Ettore Alfredo Bianchi, Aurora Cagnana	
El Castellón: un territorio de frontera en el valle del Esla, entre los siglos v y vi	51
José Carlos Sastre Blanco, Iñaki Martín Viso, Patricia Fuentes Melgar, Raúl Catalán Ramos	
Escaping from Piracy in Early Byzantine Italy: the case of Sant'Antonino revisited	61
Ettore A. Bianchi	
La formació de la marca. L'ocupació del territori entre les Alberes i Girona pels francs . Dades documentals i arqueològiques	72
Josep Maria Nolla	
Fortificacions medievals entre la Segarra i el Solsonès, frontera al segle x?	81
Laura de Castellet, Adrià Cubo, Pilar Giráldez, Joan Menchón, Ainhoa Pancorbo, Mariona Valldepérez, Màrius Vendrell	
Les torres exemptes del Pallars Jussà. Proposta de seriació (segles VIII-XI)	103
Ramon Martí, Adrià Cubo, Mª Mercè Viladrich	
Canvis antics accelerats per la guerra. Dels vilars altmedievals a les cases fortes en el domini dels Centelles (Osona, segles IX-XII)	122
Jaume Oliver Bruy	
Indagini archeologiche nel castello di Gioia Sannitica (Caserta): primi dati	137
Silvana Rapuano	
La Iglesia encastillada de San Miguel de Turégano (Segovia). Fortaleza del poder feudal de los obispos de Segovia	151
Luis Miguel Yuste Burgos	

La lluita entre el poder reial i els Cabrera. El cas de la destrucció de la fortalesa de Roda (l'Esquerda) a Osona	167
Imma Ollich, Maria Ocaña, Albert Pratdesaba, Antònia Díaz-Carvajal, Montserrat de Rocafiguera, Esther Travé	
El Castellvell de la Marca al segle xv, una fortificació inèdita de la guerra civil catalana	186
Jordi Gibert Rebull, Ramon Martí Castelló, Cristian Folch Iglesias	
Violència senyorial i participació pagesa. La fortificació del castell de Vilobí d'Onyar (segles XIII-XIV)	208
Elvis Mallorquí	
Disputed Mountains. Defining landscapes of conflict in the Monti Aurunci (Italy - Southern Latium)	221
Edoardo Vanni, Francesca De Pieri, Simone Zocco, Alessandra Cammisola	
La Torre de Badalona, l'escenificació d'un domini senyorial (s. XIV - XVII)	245
Júlia Miquel, Oriol Achón, Carles Díaz, Clara Forn	
Los conflictos por el agua y sus testimonios arqueológicos en la Baja Edad Media. Las fuentes abovedadas concejiles	258
Beatriz González Montes, José Avelino Gutiérrez González	
¿La cuenca de Eyrieux (Francia), un territorio medieval libre de conflictos?	275
Emilie Comes-Trinidad	
Les muralles medievals de Roses. Una necessitat defensiva i una font de conflictes polítics. Dades des de l'arqueologia	285
Lluís Palahí Grimal, Marc Bouzas, Jordi Vivo	
Violenza contro la popolazione civile nella Sardegna rurale del XIV secolo. Testimonianze archeologiche dallo scavo del villaggio medievale abbandonato di Geridu	297
Marco Milanese	
Evidències arqueològiques d'una mort violenta al Jaciment de Santa Margarida (Martorell, Baix Llobregat). La sepultura anòmala de la tomba 214 i el seu estudi	306
Esther Travé Allepuz, Pablo del Fresno Bernal, Montserrat Farreny Agràs	
Evidenze di episodi di violenza interpersonale dallo scavo dell'ospedale di passo di San Nicolao di Pietra Colice	321
Fabrizio Benente, Giada Molinari, Nico Radi	
Fractures causades per arma blanca en el jaciment de l'Esquerda. Anàlisi bioarqueològica i context històric	340
Antònia Díaz-Carvajal, Imma Ollich, Bibiana Agustí	
Fortificacions i defenses de la ciutat de Tarragona (II ac-XX dc). Comentaris sobre la seva protecció legal	352
Pilar Bravo Póvez, Joan Menchon Bes	
ABSTRACTS (català)	372
ABSTRACTS(español)	382
ABSTRACTS (english)	392

FORTIFICACIONS I DEFENSES DE LA CIUTAT DE TARRAGONA (II AC-XX DC)

COMENTARIS SOBRE LA SEVA PROTECCIÓ LEGAL

Pilar Bravo Póvez,¹ Joan Menchon Bes²

In memoriam
Dr. Theodor Hauschild (1929–2024).

PRESENTACIÓ

La visió icònica de Tarragona és intensa. Ens porta a una posta de sol en la qual al fons veiem la Serra de Llaberia, però abans es retalla la fesomia de la ciutat marcada pel campanar i el cimbori de la Catedral. Una mica més enllà la torre del Paborde o Arquebisbe i les muralles romanes. Si el sol en hora baixa encara no és prou amagat albirem les fortificacions d'època moderna.

Si la vista és des de la mar, se'ns presenten els fortins de Sant Jordi i de la Reina a la platja del Miracle i més amunt les muralles. Una altra seria des de l'interior, quan s'arriba pel vell camí a Montblanc, que no és més que l'antiga via romana, o ataüllem el centre històric des dels turons de l'Oлива, la Salut o el Llorito.

Muralles, Catedral, Amfiteatre i Pont del Diable són part de l'essència de l'imaginari de Tarragona i el seu relat identitari, i ens venen de manera gairebé inconscient quan pensem en la *skyline*. No endebades són presents en el vol, el sòl i el subsol. Els vells murs romans i medievals que encara tanquen la Part Alta, fins i tot els tenim dins les finques del centre històric. Les fortificacions d'època moderna com la *falsabruga* o contramuralla omnipresent al Passeig Arqueològic, o al costat del Pont d'Armes es veuen de manera menys clara les cortines i baluards del Passeig de Sant Antoni, i és ben amagadissa, però eloqüent quan t'hi fixes al Fort de l'Oлива (fig. 1).

¹ Ajuntament de Tarragona, arqueòloga municipal. ORCID 0000-0002-5455-2412.

² Ajuntament de Tarragona, cap tècnic de Patrimoni Històric. ORCID 0000-0002-9891-1624.

Figura 1. Vistes aèries del centre històric de Tarragona o Part Alta. Es veu clarament la presència de les muralles i fortificacions (Google Earth).

La traça urbana i la toponímia també expliquen aquesta realitat encara que cal una certa iniciació en la història de la ciutat. Posem per cas: el carrer de l'Assalt recorda per on van entrar les tropes imperials durant l'atac final del setge de 1811; la baixada de Toro evoca el baluard del mateix nom o la Rambla Nova substitueix la Muralla de Sant Joan traçada en temps del Concili de Trento.

Recordem el valor històric i monumental: a Tarragona es conserven les muralles romanes més antigues d'ultramar. Determinen l'urbanisme fins l'actualitat. El seu manteniment i conservació, primer com a element defensiu i imatge del poder de Roma, muralla pomerial i símbol de *civilitas* i ara com a monument, han estat un tema comprometedor fins a l'actualitat.

Ampliacions, reforços, enderroc, contramuralles i noves línies defensives... així des d'almenys el segle III aC fins al XX, i si ens apuren, des del VI aC amb la encara poc coneguda polis ibèrica fins a les defenses de la Guerra Civil (1936-1939). Més que parlar de muralla, hem de parlar de muralles, o millor dit, de muralles i fortificacions... per no afegir la defensa passiva i acabar de complicar —o enriquir— el tema.

La diacronia és essencial per entendre l'evolució i el valor patrimonial de les defenses de la ciutat, que són indestructibles de la seva lògica històrica.³

La història de Tarragona comença a Tàrrakon com a polis ibèrica, en la qual hem de pensar en les corresponents i fins ara ignotes muralles. Però és essencial entendre el perquè de les fases de la muralla romana, la seva vida al llarg dels segles, en època imperial i l'antiguitat tardana fins a la conquesta àrab-amazic del 713-714.

La ciutat en època islàmica sembla desaparèixer, tot i que cal pensar que continua la inèrcia urbana fins al segle IX quan el Llobregat esdevé la frontera meridional dels comtats carolingis i Tortosa passa a ser el referent urbà de la marca oriental d'al-Àndalus. El Camp de Tarragona i el Penedès-Garraf, el vell *ager tarraconensis*, passen a ser un espai de frontera o zona-tampó entre els dos poders. Les referències de Tarraqūna parlen d'una *madina* fantasmagòrica, desestructurada políticament però

3 S'ha optat per no carregar el text amb citacions, però al final s'ofereix la corresponent llista bibliogràfica seleccionada.

encara habitada. Els comentaris sobre la monumentalitat, els murs de marbres blanc i negre, així com del port, mostren que es mantenia com a referent.

El procés d'expansió feudal, ja liderat pel comte de Barcelona, necessitava fer-se no solament amb el Camp en direcció a la Vall de l'Ebre sinó també recuperar —i això és essencial— la seu metropolitana de l'antiga Terracona. Era l'argument per deslliurar-se de la dependència eclesiàstica, i també política de la seu de Narbona i, per tant, del que quedava de relació de dependència política i religiosa amb els successors de l'imperi franc.

Recuperada la ciutat entre els segles XI i XII es rescata l'essència de l'urbanisme visigot centrat a l'antiga seu del Concili Provincial: dalt de tot del turó, que coneixem com la Part Alta, i un barri marítim, al vell port romà. Es recupera una dicotomia urbana, un esperit de dipolis ja present en els primers temps de la Tàrraco republicana.

Les velles muralles de la zona alta tornen a funcionar, i es reparen, modifiquen i reforcen, fins i tot s'amplien. Al mateix temps es desmunten a la ciutat baixa, passen a ser paret, es recicla la pedra o els replens per a fer tapiades.

El creixement medieval fins al segle XIX es veu condicionat per les muralles fins a mitjan segle XIX. A partir del segle XVI, per causa de les armes de foc, es reforcen amb baluards de traça renaixentista i la construcció de defenses de costa com la Torre del Port.

L'evolució posterior i les circumstàncies bèl·liques van provocar reforçar més les fortificacions i el seu abast, així com la presa de mesures de defensa de la costa. Es basteix la Torre de la Mora i se'n construeixen també als masos fins ben entrats l'època moderna.

Significar que en temps de la Guerra dels Segadors (1640-1652) Tarragona, va esdevenir capital de les tropes realistes. La topografia urbana i el caràcter portuari van ser determinants perquè es convertís en plaça forta o presidí.

Els plantejaments poliorcètics proposen no solament reforçar la trama emmurallada de la Part Alta. També la posta en valor del seu recorregut fins al port. Refer murs, aixecar baluards fortins... Posteriorment, s'amplien amb un sistema poliorcètic en profunditat per tal de generar fins a tres corones de defensa. I van patir de valent els setges de 1811 i 1813 durant la Guerra del Francès.

Les defenses, de problemàtica traça i construcció van generar unes despeses immenses per les obres i el manteniment, a més de condicionar l'evolució urbana i econòmica de Tarragona.

Els profunds canvis que pateix el regne d'Espanya al segle XIX comporten que el 1854 es comenci el desmuntatge de les fortificacions, i de passada part del que quedava de muralles romanes. Ja a finals del segle XVIII es va parlar d'eliminar la muralla de Pere III o Muralleta (davant del Circ), i a partir de mitjan segle XIX amb l'exemple de la ciutat que necessitava primer de tot aterrar la muralla de Sant Joan dels segles XVI-XVII. El procés va ser llarg i no exempt de controvèrsies amb el ram de la guerra, perquè es resistia a desarmar la ciutat. Era determinant el conflicte pel finançament dels enderrocaments, urbanització i sobretot de qui es beneficiava dels diners de la venda dels solars alliberats.

La polèmica estava servida. Sumem el conflicte entre els col·lectius més progressistes sota el lema general d'*abajo las murallas*, i els més conservadors que precisament defensaven la conservació de la muralla romana, pel famós sòcol megalític que es

prenia com una obra antiquíssima. Tot i els intents d'enderroc i venda de la muralla, al final se salven les cortines de la Part Alta, uns 1300 metres encara que malgrat això van patir no poques agressions fins que al final es declara monument el 1884 (*Gaceta de Madrid* del 12 d'abril). Finalment, l'any 2000 s'inclouen en la Llista del Patrimoni Mundial de la UNESCO en formar part del Conjunt Arqueològic de Tàrraco.

Passem para a fer mal que sigui breu, una descripció de les característiques de les fortificacions i defenses de la ciutat fins al segle xx.

DE TÀRAKON A TERRACONA. DE LES DESCONEGUDES MURALLES DE LA CIUTAT IBERICA A LA INVASIÓ ÀRAB-AMAZIC DEL 713-714

El 218 aC Gneu Escipió deixa un destacament militar a Tàrakon. Ho fa després de vèncer els cartaginesos a la batalla de Cissis (Valls) i ser derrotat poc després per Hasdrúbal. Es decideix per un turó defensable, prop la vella Via Heràklia que després serà la Via Augusta, el qual té una badia practicable pels vaixells que fan anar una ràpida comunicació amb Roma, i sobretot per la presència d'una polis ibèrica aliada: Tàrakon. D'aquesta en tenim evidències materials des del segle VII-VI aC, i constructives una mica després. Cal pensar en una ciutat ibèrica de dimensions importants i amb muralles a l'estil per exemple de les d'Ullastret, Les Toixoneres de Calafell o del Castellet de Banyoles a Tivissa. De moment no tenim cap dada arqueològica, però.

El *praesidium* escipional s'estableix dalt del turó, en una clara posició de domini tant de la polis íbera com del hinterland. En coneixem bo i res, però cal pensar en una primera fortificació de pedra, terra, fusta, a l'estil dels campaments romans com els del setge de Numància (133 aC). Aquesta primera muralla, no sabem si tota o en part, al tombant dels segles III-II aC passa a ser una construcció permanent de major qualitat: ja no es tracta de defensar un *castellum* o *praesidium* en temps de la Segona Guerra Púnica, sinó de consolidar la base d'operacions del Senat de Roma a una Hispània en ple procés de conquesta, la qual no finalitzarà fins temps d'August.

És llavors, i no abans quan es comença a construir el que hom defineix com la primera fase de muralla de Tàrraco, cap al 200 aC. Són els temps en què Roma sufoca les revoltes iberes amb les campanyes de Cató el Vell (195 aC). És llavors quan s'estableix Tàrraco com la principal base d'operacions i també referent per la conquesta de la Hispania Citerior.

Si bé hom havia parlat d'una primera fase en què es construeixen torres (Minerva, Cabiscol i Paborde o Arquebisbe) i els llenços que les uneixen, més aviat pensem que hi ha una seqüència en què es van substituint les defenses escipionals. Primer s'aixeca la torre de Minerva, després el llenç fins a la del Cabiscol o Seminari i paral·lelament la torre del Paborde i el llenç fins a una quarta torre que estaria sota el Fortí Negre (s. XVI). Això explica el perquè de la no construcció, del tram entre les torres del Cabiscol i Paborde, que és de l'anomenada segona fase: va substituir directament la muralla del *praesidium* escipional.

És una construcció imponent que recorda els models hel·lenístics en voga a la Mediterrània. Les torres són quadrades o rectangulars, amb base megalítica de 6 metres i un segon nivell amb casamata de carreus encoixinats i defensat per espitlleres per armes de torsió. Els llenços d'aquesta fase són de 4 metres d'ample per uns 6 d'alt, com la base megalítica. Quant als accessos fa uns anys es va identificar una portella entre la torre del Paborde i el Fortí Negre. I és de suposar que el Portal de Sant Magí, al costat de la torre de Minerva, és la reforma medieval d'una altra poterna. Poca cosa més podem dir excepte que defensaria un espai reduït, entre 5 i 10 Ha.

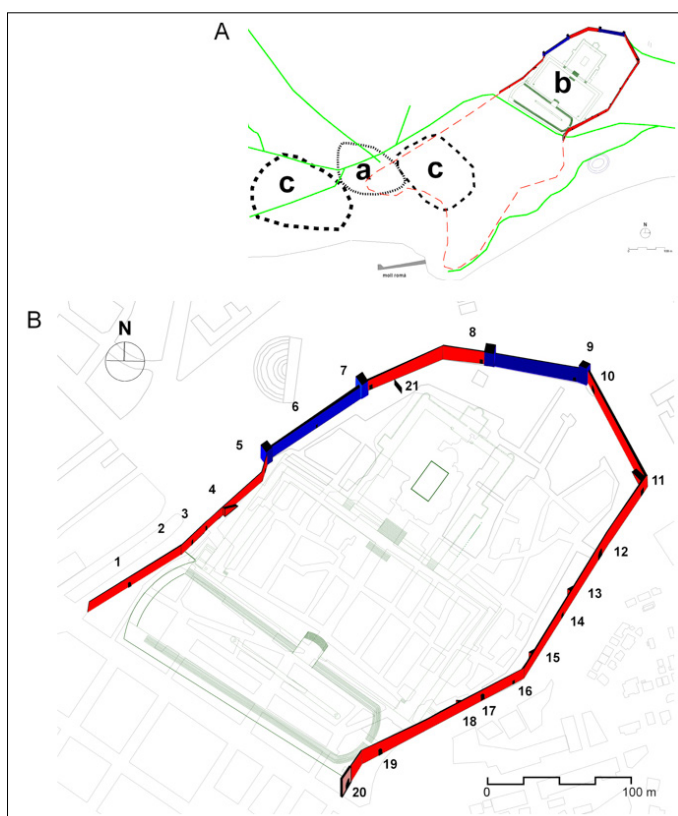
La torre de Minerva és d'especial significació. No només és la construcció més antiga sinó que és dalt de tot del turó i té una clara funció monumentalitzant i propagandística: també marca un angle i estaria associada a un gran portal. A la cara de llevant, encarada a la mar i a Roma, el famós relleu de Minerva sobre una reserva preparada per una inscripció monumental. En una de les espitlleres un tal M. Vibios va cisellar un grafiti votiu. A la base megalítica, un seguit de caps cisellats que miren cap amunt. Tot té el seu significat: Minerva era la protectora de Roma, i ara de Tàrraco. Mira cap a la Itàlia i aquí arribava la Via Heràklia.

El que es defineix com la segona fase és l'ampliació en secció i extensió, que es data entre el 150-125 aC, tal vegada després de la victòria romana a Numància (133 aC). El perímetre abasta un espai molt més ampli, fins a les 60 Ha, perquè arriba fins al port. Podem vincular-la no solament a la base militar de Roma sinó a la clara voluntat d'establir un espai cívic, una ciutat de planta hipodàmica. De fet, serà definitiva fins a l'antiguitat tardana; només s'altera al tombant dels segles v-vi quan ens trobem amb cementiris intramurs, això sí vinculats a esglésies (fig. 2 A, B).

Tenim ara una muralla semblant a la fase anterior, però amb sòcol megalític més baix, fins a 3 metres però de 6 metres d'ample a la base fins als 11 o 12 d'alt, que s'assoleix amb els famosos carreus encoixinats, uns quants amb marques de picapedrer. Els paraments es cusen interiorment amb murs travessers cada 8 o 9 metres, la qual cosa li confereix una planta formada per caixons o casamates massissades: a baix, capes de pedra i terra, i a sobre un espectacular replè de toves perfectament ordenades.

Si bé no tenim dades de torres d'aquesta fase, tot i que podrien ser les que al segle XVI descriu Pons d'Icart a la zona baixa, es conserva una porta monumental prop la torre de Minerva. És un gran arc de mig punt amb adovellat de triple rosca, defensat per una casamata amb tres espitlleres. També coneixem una sèrie de sis portelles, dues al costat de les torres de la primera fase, així com elements de quatre rampes per accedir al pas de ronda, i una altra poc documentada al carrer Puig d'en Sitges (fig. 3).

Figura 2. A) Tàrraco amb els diversos elements que conformen el seu urbanisme antic amb la polis de Tàrrakon (a) i les *cannabae/vici* o barris republicans (c), i la zona militar republicana després seu del Concili Provincial del s. I (b), amb marcat en vermell de la segona fase de la muralla, tot indicant les parts perdudes en línia discontinua, i en blau la primera fase, així com els vials en verd. B) Detall de les muralles a la Part Alta amb indicació de fases, torres, rampes, portes i portelles; amb la primera fase en blau i la segona en vermell; 1) porta *libitinensis* del Circ (100 dC); 2) portella de la Via de l'Imperi Romà 3) portal del Roser; 4) rampa de la baixada del Roser; 5) torre de l'Escolà (després fortí Negre o baluart de la Benedicció) i plaça de Sant Joan; 6) tramo entre torre de l'Escolà i 7) torre del Paborde o Arquebisbe; 8) torre del Cabiscol o Seminari; 9) torre de Minerva o Sant Magí; 10) portal del Socors; 11) portella i rampa del baluard de Sant Antoni; 12) portal del Mal Consell, després de Sant Antoni; 13) rampa, passeig de Sant Antoni; 14) portella del Forat Micó; 15) rampa, passeig de Sant Antonio; 16) portella dels Jueus; 17) portal del Rei; 18) rampa del Museu Arqueològic; 19) porta *triumphalis* del Circ (100 dC); 20) porta d'època augustal; 21) mur del Palau Arquebisbal.

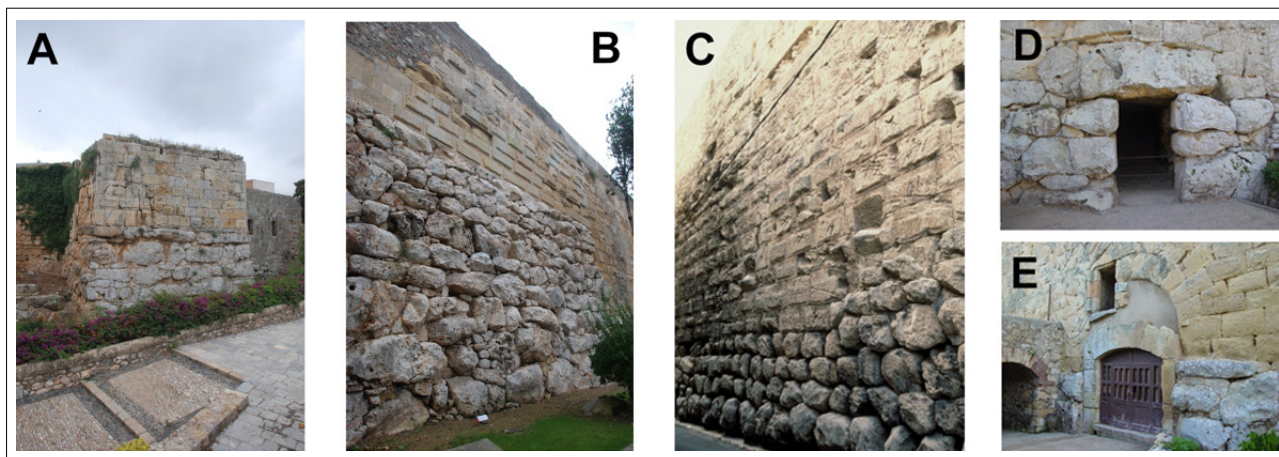

Figura 3. Imatges de la muralla romana. A) torre de Minerva o Sant Magí (fase 1); B) tram de muralla del col·legi Lestonnac (fase 1); C) tram de muralla de la baixada del Roser als anys noranta del segle XX (fase 2); D) portella de la torre del Paborde (fase 2); E) portal del Socors (fase 2).

Hem de fer un salt cronològic fins a l'antiguitat tardana perquè bo i res sabem de possibles canvis o reformes en època imperial. Sí que s'observa com les construccions de la seu del Concili Provincial encaixen dins la Part Alta i afecten la muralla a l'altura de la Torre del Pretori. En temps d'Hadrià tenim constància epigràfica que el flamen provincial Gai Calpurni Flac era el *praefectus murorum* i *curator templi*.

Doncs bé entre els segles V i VIII s'observa alguna cosa a la muralla, com el replè de l'interior de la torre de Minerva, de manera que la casamata amb espitlleres queda amortitzada. També reparacions de paraments com al portal del Socors i el tram del col·legi Lestonnac, tot i que en aquest cas pot ser posterior.

DE TARRAQUÑA A L'ARRIBADA DE L'ARTILLERIA DE FOC (SEGLES VIII-XV)

Tot i que alguna crònica àrab parla de la destrucció de Terracona en la invasió del 713-714, més aviat cal pensar en una capitulació o la presa pacífica de la ciutat. Diem això perquè després de més d'un miler d'intervencions arqueològiques encara no s'han documentat nivells de destrucció associables als fets.

A partir del segle IX, amb la consolidació de la frontera del Llobregat al nord i el paper de Turtūsha com a capital de la marca oriental de al-Àndalus, Tarragona queda en una mena de *no man's land* de manera que si bé políticament està desarticulada, continua havent-hi un cert poblament que cal definir, tant a la ciutat com al territori. Al-Idrissi diu que «és una ciutat dels jueus» amb muralles de marbre blanc i negre i on hi ha edificis fortificats i torres inaccessibles on viuen pocs cristians». A més, els textos àrabs parlen del port com escala per fer aiguada. Des de l'antiguitat tardana la ciutat va proporcionar importants quantitats de materials constructius d'alta qualitat, marbres, granits, que van ser explotats i exportats per via marítima de forma organitzada.

Si bé la seu metropolitana és restaurada formalment el 1091, no és fins a 1119-1129 quan tenim símptomes clars d'organització efectiva, amb l'arquebisbe Oleguer Bonestruga i el *milites* normand Robert d'Aguiló. El cavaller ja es va ocupar de reparar les muralles a la Part Alta, perquè es recupera l'espai urbà visigot, no pas la ciutat imperial.

El costat sud, sobre el *visorium* del Circ, es va clausurar amb el Mur Vell. Es recreix la paret de separació de Circ i Fòrum Provincial aprofitant carreus imperials. Es construeixen torres, així com un portal a l'altura del *pulvinar* i eix de simetria del Concili: el de l'Olivera o de Misericòrdia, flanquejat per les torres de Morenés i Arandes. Les antigues torres de comunicació entre Circ i Fòrum passen a ser els castells del bisbe de Vic (Audiència) i Robert d'Aguiló (del Rei, o Pretori). Una altra torre, al costat de l'antiga plaça del Recinte de Culte, passa a ser castell de l'Arquebisbe (*olim* del Patriarca). Sumem les reparacions de la vella muralla, i el fet que la torre del Paborde es remunta amb una espectacular construcció que ara forma part del palau arquebisbal.

A tall merament informatiu, aquestes construccions que cal fixar grosso modo als segles XII-XIII es basteixen amb carreuada romana reciclada. Quan convé es retalla, es fan nous encoixinats i se cisellen marques de picapedrer. Per merlets fan anar també pedra o els aixequen de tàpia com es veu al tram de l'Escorxador. D'època baix medieval seran més grans. El creixement urbà aviat ocupa l'espai del Circ, llavors citat com el Corral, lloc on se celebraven les fires i mercats.

Durant les guerres entre Pere III i Pedro de Trastámara (1356-1375) Tarragona es refortifica, com moltes altres viles i ciutats, no sense problemes de finançament. Les ordres del comte-rei es van succeint fins que el 1369 es comença a construir el Mur Nou o Muralleta, davant la façana del Circ. Abans, el 1360, l'arquebisbe va manar clausurar les arcades de la seva façana meridional, una defensa prèvia que hom coneix com el Mur de Clasquerí (fig. 4).

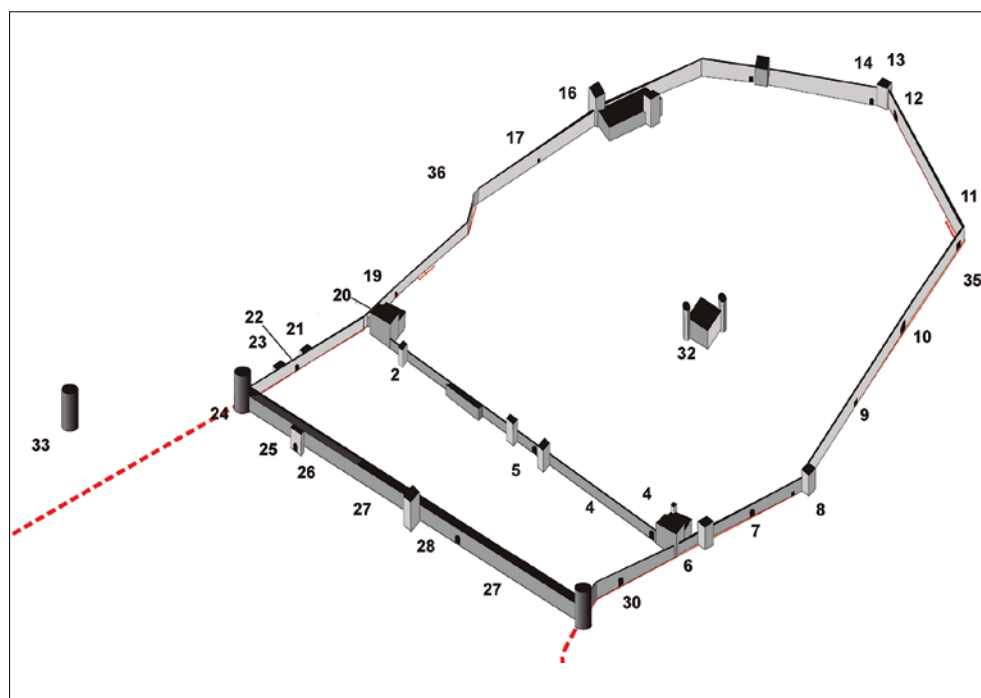

Figura 4. Fortificacions de la ciutat de Tarragona als segles XII-XIV: 1) castell del bisbe de Vic, 2) torre, 3) torre, 4) Mur Vell, 5) portal de n'Olivera i torres de Morenés i Arandes, 6) castell de Robert d'Aguiló, després del Rei, 7) portella dels Jueus i torre Saportella, 8) portella, 9) portal del Rei, 10) Portella dels Jueus i torre Saportella, 11) portella del forat Micó (?), 12) portal del Mal Consell, després de Sant Antoni, 13) torre i portella (sota baluard de Sant Antoni), 14) porta del Socors, 15) torre d'en Vallcorba (Sant Magi), 16) portal del Carro, 17) torre del Cabiscol i portella, 18) torre dels Templers, Paborde o Arquebisbe i portella, 19) portella, 20) torre de l'Escolà (sota forti Negre), 21) portal sobirà de Predicadors, després del Roser, 22) portal jussà de Predicadors (portella), 23) torre del Tintorer, 24) Porta, 25) torre d'en Veciana, 26) torre de Miralcamp o Grossa, 27) portal de Framenors, 28) Mur de Clasquerí, 29) Muralleta, 30) torre i portal del Bordell, 31) torre de les Monges, 32) Portal de la Boqueria, 33) Rastell del Rei, 34) castell de l'Arquebisbe o del Patriarca, 35) torre dels Heretges.

Mur de Clasquerí i Muralleta són obra de maçoneria. En la segona es construeixen torres poligonals amb cantonades de carreuada, com la de les Monges o la Grossa (fig. 5). També es basteixen nous accessos com el Portalet, on ara hi ha el carrer del mateix nom, o el de Sant Francesc davant el convent de framenors. Era una torre-porta que coneixem pels dibuixos cinccentistes de Wyngaerde.

Figura 5. Torre de les Monges, segle XIV.

Tarragona pateix el setge de les tropes de l'arquebisbe Pere d'Urrea i Joan II el 1462. Estem en plena Guerra Civil Catalana. Cal destacar que per primera vegada a Tarragona s'hi fan anar armes de foc durant el setge. Van malmetre, entre altres llocs, la Murallera i el Mur Vell.

Els nous ginyers de guerra que utilitzen la pólvora van significar un canvi a l'hora de fer la guerra perquè els antics sistemes defensius no eren capaços de proporcionar la protecció necessària. Aviat arribaran les fortificacions de traça italiana: murs més baixos i més gruixuts, talussos i baluards.

DELS PRIMERS BALUARDS A LA GUERRA DEL FRANCÈS (SEGLES XVI-XIX)

L'adaptació de les velles muralles a la poliorcètica pirobalística s'endega a inicis del segle XVI quan es construeixen baluards de traça italiana per protegir torres i punts crítics: Sant Climent, Sant Antoni, Carles V, Santa Bàrbara o Fortí Negre. Al moll es va aixecar la Torre del Port. L'eixample cap al sud, en temps del cardenal Cervantes (1568-1575), va comportar que manés aixecar una nova muralla que no es finalitza fins al segle XVII. En termes generals estem parlant de construccions atalussades, planta poligonal, fetes de maçoneria i carreuada als angles, i grans replens de terra que ajuden a minimitzar l'impacte dels projectils endegats per canons, morters i bombardes.

Van ser obres oneroses, tant per la construcció com pel manteniment. Els primers reforços van ser insuficients i es feia necessària una planificació per part d'enginyers i així salvaguardar la plaça. Això es veu especialment a partir del segle XVII temps de conflictes de la corona hispànica: guerres dels Trenta Anys (1618-1648), dels Segadors (1640-1659), dels Nou Anys (1688-1697), Successió (1700-1714) i Gran (1793-1795).

La Guerra dels Segadors va comportar dos setges (1641, 1644) en una Tarragona defensada per les tropes lleials a Felip Vè. La derrota castellana a Montjuïc (1640) va significar que la ciutat esdevingués presidi o plaça forta a més de l'enclavament de la corona hispànica en terres catalanes. Els enginyers italians al servei del rei són els encarregats de traçar dos projectes d'ampliació de les defenses, els quals determinen l'evolució poliorcètica. I es té un nou impuls a la Guerra de Successió, també gràcies a l'estada de les tropes austriacistes entre 1709 i 1713.

La traça defensiva es va centrar en un seguit d'aspectes. Primer de tot es va reforçar la Part Alta amb una contramuralla o *falsabraca* tant a la banda de mar com a l'interior. Es veuen als actuals passeigs de Sant Antoni i Arqueològic. En segon lloc, perllongaren les defenses fins al port, tot seguint el que quedava de la muralla romana, això sí reforçant-se amb baluards com el d'Aspres i Orleans, i el Fort Reial. Finalment, un tercer arc defensiu, des de la carretera a Barcelona a la desembocadura del Francolí, però que no acaba de materialitzar-se fins a la Guerra del Francès, i ni això. Es formava pels fortins de la Reina Anna Stuart, Sant Jordi i Plaça d'Armes, que enllaçava amb la línia de defenses dels baluards de la Creu i el nou de Sant Jeroni, Staremberg a l'est, i els de Sant Pere i el Rei al nord. Més a l'exterior, el fort de l'Oliva i altres tres al Loreto, muntanya dels Ermitans i l'Arrabassada. Abans de la Guerra del Francès, es construeix una cortina i un fort per defensar la desembocadura del Francolí.

Si bé Tarragona es deslliura de patir setge a la Guerra de Successió, no succeeix el mateix amb la invasió napoleònica, quan la plaça acaba convertint-se de nou en capital del principat. Cal reforçar les defenses, bé que amb poca fortuna. El 1811 Tarragona cau després d'un terrible setge, i torna a ser propugnada el 1813, llavors pels anglesos. De fet, les fortificacions que havien de protegir la ciutat no eren més que una sèrie de construccions inacabades, obsoletes, deteriorades, difícils de defensar i mal planificades.

La *Grande Armée* va ser a Tarragona poc més de dos anys. Van traçar una nova fortificació, molt més moderna, però que arranava bona part de la ciutat. La coneixem a partir d'un plànol d'època. Però no se'n va anar més enllà de reparar les defenses malmeses el 1811. La marxa de les tropes imperials, el 18 d'agost de 1813 significar també la voladura de les fortificacions i castells urbans en un clar context de terra cremada (fig. 6 A, B).

La lenta recuperació de la ciutat, condicionada també per la complicada història peninsular del segle XIX va significar iniciar noves fortificacions a la part baixa, com el llenç des de baluard de Sant Francesc al Llatzaret, el baluard de la Reina Amàlia... o pensar a enderrocar la muralla de Sant Joan durant el Trienni Liberal (1820-1823).

Figura 6a. Plan de Taragone et des ouvrages projetés pour la reduction de cette place. 1812. Ajuntament de Tarragona. Fotografia de Pep Escoda-Ajuntament de Tarragona.

Figura 6b. Plànol amb la identificació dels baluards i principals edificis de Tarragona i marcat del projecte de 1812 sobre la ciutat actual: 1) Fortí de la Reina; 2) Plaça d'Armes; 3) Baluard de la Creu; 4) Baluard de Sant Jeroni; 5) Baluard de la Mercè; 6) Baluard de Sant Antoni; 7) Baluard de Sant Jeroni; 8) Baluard de Sant Magi i inici falsabruga o contramuralla; 9) Baluard d'Staremborg; 10) Baluard del Sant Pere; 11) Baluard del Rei; 12) Baluard del Roser; 13) Baluard de la Sinia; 14) Baluard de Sant Pau; 15) Muralla de Sant Joan; 16) Baluard de Sant Joan; 17) Baluard de Jesús; 18) Baluard de Cervantes o Toro; 19) Baluard de Sant Domènec; 20) Baluard d'Aspres; 21) Fort Reial; 22) Baluard dels Canonges; 23) Llueta del Príncep; 24) Fortí del Francolí; 25) Defensa del Port; 26) Baluard de Sant Carles; 27) Baluard del Port; 28) Torre del Port; 29) Bateria; 30) Defensa del camí del port (Puesto del Carnero); 31) Contramuralla o falsabruga ara Passeig de Sant Antoni; 32) Baluard de Cadenas.

MÉS ENLLÀ DE LES MURALLES I BALUARDS: EL PERILL DELS CORSARIS

El neguit per un atac marítim no era un fet aïllat des de l'antiguitat. Ja en època medieval les accions dels sarraïns, els vikings o altres regnes cristians eren recordades a l'hora de defensar-se com podien. Fins i tot quan es dota la canònica de la Catedral, el 1154, ja es parla que la comunitat es fortifiqui pel perill d'un atac naval, tot i que sembla fins i tot exagerat (*«ab exercitu navali navigantium sarracenorum»* diu el document).

La documentació baix medieval parla dels esforços per fer guaites, defensar-se i protegir-se. La por d'accions de Barba-rossa o Dragut era real: havien atacat el 1547, 1562, 1566, 1567, 1582. Les ordres reials per protegir-se no van ser suficients i van caldre esforços locals i particulars. Per exemple el 1527 l'arquebisbe Pere de Cardona ordena aixecar la torre del Port. Un altre cas prou conegut: la Torre de la Mora es fa construir per la universitat de Tamarit després de l'atac corsari de 1562. Tot plegat, una inseguretat a la costa que s'allarga fins a 1830 quan França conquereix l'Alger.

La reacció dels particulars va consistir a fortificar els masos de la costa tot aixecant torres, i a Tarragona en tenim uns quants exemples. Les més antigues tendeixen a ser de planta quadrada, connectades als masos. Després ens trobarem de circulars que en alguns casos se separen uns metres. Mantenen trets d'origen medieval com entrada en alçada a la banda de terra, talussos, trespols a les quadrades i cúpules a les circulars, escales de gat, finestres espitllerades, matacans, lladroneres i merlets.

A banda i com a exemple de mas vertical, la Torre Forta. És semblant a la Torre d'en Dolça a Vila-seca. De cronologia similar, però més reduïda, la torre de Casa Madró al Molnàs, defensada per corseres. També la torre del Mas de Cusidor o Cosidor, força malmesa, planta quadrada, defensada amb corseres i espitlleres. Al costat del camí ral o antiga Via Augusta, la torre rectangular del Mas Rabassa,

integrada en l'estructura del conjunt rural. Una casuística similar, tot i que d'evolució més complexa, el Mas Jover, amb alteracions importants.

Davant del Molnàs, el Mas de l'Hereuet o d'en Ponç, amb dues torres quadrades als flancs, a datar entre els segles xvi i xvii, on destaca per exemple un interessant aparell de tàpia valenciana, és a dir amb verdugades de rajoles. Cap a l'interior, el mas d'en Sorder una torre de planta quadrangular de les quals es veuen encara part de les corseres. Més enllà el Mas de la Creu té una planta del mateix tipus i es defensa per espitlleres i corseres. Per acabar el Mas dels Canonges, a la partida de la Pineda. Obra de maçoneria i carreus a les cantonades, i corseres dalt de tot.

Quant a torres de planta circular, en primer lloc, destacar la de la Mora, que com hem dit és del segle xvi avançat. És de maçoneria amb talús a la planta baixa, defensada per tronerres i corseres. Al peu del camí ral, el Mas Grimau, de maçoneria i que encara conserva espitlleres. Per acabar, i a certa distància del Mas de la Creu, la del Mas Pastoret, amb base atalussada i murs de maçoneria i quatre corseres (fig. 7).

Figura 7. La Torre de la Mora és una de les defenses més importants de la costa en prevenció dels atacs de pirates i corsaris nordafricans.

DE FORTIFICACIÓ A MONUMENT

Les fortificacions en perdre la seva funció militar deixen de tenir sentit. Passen a l'abandonament i deconstrucció. Tarragona no és pas un cas diferent. El ram de la guerra aviat veurà que la desafectació de les defenses permet ingressos extra en subhastar l'enderroc i la venda dels materials, i especialment alienar les finques alliberades. I no sense problemes de qui havia de rebre els beneficis: la ciutat, l'arquebisbe o l'Estat.

El 1775 ja es va demanar enderrocar la Muralleta, perquè de poc servia atesa l'existència de la muralla de Sant Joan que defensava la ciutat pel flanc meridional. Així s'alliberava un espai urbà força bigarrat i amb els lògics problemes de convivència i salubritat. Si bé es va aconseguir el permís, poc després una ordre reial de 1793 va aturar l'empresa.

El setge de 1811 va ser devastador per Tarragona i les seves defenses. Els napoleònics van pensar en una nova fortificació que no van tirar endavant. Superada la guerra i gràcies a l'auge del port com a motor econòmic, la ciutat comença a recuperar-se i avancen les reformes urbanes que maldaven per unir la Part Alta i el barri de Marina. Les fortificacions estaven de més, i no oblidem que eren obsoletes. És l'època de l'*abajo las murallas* que a Barcelona promulgava el metge i higienista Pere Felip Monlau.

Amb el Bienni Progressista les coses es van accelerar. Pocs dies després de l'entrada d'Espartero a Madrid, un decret de l'1 d'agost de 1854 manava enderrocar la muralla de Sant Joan a canvi que la ciutat es fes càrrec de les fortificacions del front marítim. Les obres van començar poc després.

El 1868 amb la Revolució Gloriosa es va proposar continuar aterrant la resta de defenses, muralla romana inclosa. Precisament els sectors més conservadors de

Tarragona, a més de la Societat Arqueològica i la Comissió de Monuments van dirigir-se a les acadèmies de Madrid per salvar la part romana. S'aconsegueix per ordre del director general d'Instrucció Pública (14.11.1868).

El 1870 Tarragona deixa de ser plaça militar i es decreta la confiscació de muralles i fortificacions de cara a la seva subhasta. La Junta Revolucionària va iniciar l'enderroc començant pels portals de Sant Francesc i Santa Clara. Amb l'adveniment de la I República es va seguir amb la muralla de Sant Francesc i els baluards de Cadenes i Staremberg. La Societat Arqueològica i la Comissió de Monuments tornen a salvar les muralles romanes així com el Castell del Rei o Pretori. Una nova ordre (5.01.1871) atura el tràmit de venda de muralles, que resten sota la custòdia de la Comissió de Monuments i Societat Arqueològica, i custodiades per Hisenda.

Malgrat tot, un rosari d'accions tant municipals com privades van afectar les velles muralles, des de construir-hi habitatges fins a aterrar algun tros. El *súmmum* va ser el 1883 quan el mateix consistori va obrir-hi una porta per donar pas a l'Escorxador. La polèmica va concloure amb la declaració de monument nacional el 24 de març de 1884 «*encomendando su conservación y custodia á la Comisión de monumentos históricos y artísticos de aquella provincia*». Però ni amb això la muralla romana va quedar protegida, com s'ha recollit en diverses publicacions. Només un apunt que val la pena destacar: el 1933 es va inaugurar el Passeig Arqueològic, el qual ha estat un referent en la recuperació de les muralles i fortificacions del país. Es va centrar en l'agençament de la contramuralla o *falsabraga* entre el portal del Roser i el baluard d'Staremberg.

EL CONFLICTE TORNA: LA GUERRA CIVIL (1936-1939)

Però la roda del temps gira i torna el conflicte. Un mal plantejat i pitjor sufocat cop d'estat el 18 de juliol es va transformar en la Guerra Civil de 1936-1939.

Els avenços en les tècniques bèl·liques havien deixat des de feia ja temps els sistemes de fortificacions de Tarragona totalment obsolets. El conflicte bèl·lic al segle xx havia canviat de naturalesa i calia defensar-se i protegir-se amb nous mètodes que fossin efectius, o almenys, intentar-ho, la defensa passiva pren protagonisme.

Sorgeixen així altres estructures i tècniques defensives adaptades a la nova guerra i les noves armes, metralladores, bombardejos aeris, etc., davant de les que a la població civil, només li quedava gairebé l'opció de protegir-se mitjançant la construcció de refugis antiaeris com a mitjà de defensa passiva. Mentrestant les estructures de defensa es replantegen adaptant-se als nous temps, amb la construcció de búnquers de formigó armat capaços de suportar l'impacte dels nous i potents projectils.

Tarragona no va poder quedar al marge. Es construeixen refugis antiaeris i la costa es veu esquitxada de tot un seguit de búnquers i bateries de costa, alguns dels quals resten encara visibles, com a testimonis d'aquells temps.

Tarragona havia quedat en el bàndol republicà en el moment del cop d'estat del general Franco el juliol del 1936. Però aquí l'esclat definitiu de la guerra es produí amb el primer bombardeig de la ciutat del 17 de juny del 1937. És en aquest moment en el qual la població civil gairebé es desperta del somni d'una guerra llunyana en el que fins aquell moment més o menys s'havia mantingut.

La població, però, no estava preparada per defensar-se d'aquests tipus d'atacs, i es va veure de sobte forçada a la construcció precipitada de tota una xarxa de refugis antiaeris que conformaren part de la defensa passiva.

Tarragona va ser freqüentment objecte de les bombes de l'Aviazione Legionaria Italiana amb base a Mallorca. Davant d'aquesta situació, la recentment creada Junta Local de Defensa Passiva va impulsar i instruir la ciutadania per a la construcció de refugis. I va ser majoritàriament l'acció directa de la població que amb els seus propis mitjans, dugué a terme una tasca ingent i improvisada d'autoprotecció, construint refugis i reaprofitant espais soterrats preexistents com cups, magatzems i voltes romanes aixecades amb el resistent formigó de calç.

Amb el final de la guerra el 1939, les autoritats franquistes de la mà de les Jefaturas Locales, dependents de les Jefaturas Provinciales, es van fer càrrec del control dels refugis. Varen inventariar tots els que s'havien acabat construïnt a la ciutat, per tal de tenir sota control aquestes estructures defensives en el cas que el conflicte tornés a revifar davant la situació bèl·lica d'una Europa, a les portes de la Segona Guerra Mundial i l'amenaça comunista.

Diversos van ser els llistats que es van realitzar, potser el més complet l'aportà Francisco J. González Huix, amb una llista de 60 refugis que de manera imprecisa data el març de 1938.

Amb el temps, però, aquestes estructures van quedar en l'oblit, tapiades i podem dir que ocultades, amb l'ànim d'oblidar-les com a reflex d'un temps al qual ningú volia tornar ni tan sols recordar.

Així doncs, esborrats de la memòria i sense cap figura de protecció urbanística, molts varen anar desapareixent pels processos de remodelació urbana.

No serà fins a partir de l'arribada de la Democràcia que comença un tebi i més que lent procés de conscienciació sobre aquell conflicte, tot i que la protecció legal de les estructures defensives com a tals, no s'iniciarà fins ja ben entrat el segle XXI. Va culminar amb la Ley 20/2022, de 19 d'octubre, de Memoria Democrática, que actualitza la primera Ley 52/2007, de 26 de desembre, i que en l'article 49, introdueix el concepte legal de Lugares de memoria democrática, entre els que podem incloure els refugis antiaeris:

«Artículo 49. Lugares de memoria democrática.

Lugar de Memoria Democrática es aquel espacio, inmueble, paraje o patrimonio cultural inmaterial o intangible en el que se han desarrollado hechos de singular relevancia por su significación histórica, simbólica o por su repercusión en la memoria colectiva, vinculados a la memoria democrática, la lucha de la ciudadanía española por sus derechos y libertades, la memoria de las mujeres, así como con la represión y violencia sobre la población como consecuencia de la resistencia al golpe de Estado de julio de 1936, la Guerra, la Dictadura, el exilio y la lucha por la recuperación y profundización de los valores democráticos».

Des de l'Ajuntament de Tarragona i el seu Servei d'Arxiu i Documentació Municipal, s'han impulsat diverses actuacions per difondre els espais de la guerra, tals com la ruta «Els llocs de la memòria de la Guerra Civil i la repressió franquista a Tarragona» a partir de la que es poden visitar diversos espais de memòria convenientment senyalitzats, entre els quals es troben dos refugis antiaeris rehabilitats i recuperats

per a la visita (Palau Municipal i Casa Canals, tot i que aquest últim, es troba en fase encara de recuperació). També està en tràmit la declaració de bé cultural d'interès local els búnquers de la Savinosa i platja Llarga, com del sistema defensiu de la muntanya de Sant Joan, sobre Tamarit i el de la platja d'Altafulla.

Una altra iniciativa, però de caràcter privat, és la del refugi antiaeri del Museu Bíblic, fins ara l'únic refugi museïtzat junt al del palau municipal (fig. 8 A, B).

LA PROTECCIÓ LEGAL DE LES FORTIFICACIONS DE TARRAGONA

En resum, la muralla romana és monument històric des de 1884. Però fins al famós decret de castells de 1949 i la declaració de conjunt històric de 1966, no tenim noves proteccions. I tampoc.

Recordem que el *Boletín Oficial del Estado* el 5 de maig de 1949 publicava el famós decret de protecció de castells:

«Artículo primero – Todos los castillos de España, cualquiera que sea su estado de ruina, quedan bajo la protección del Estado, que impedirá toda intervención que altere su carácter o pueda provocar su derrumbamiento.

Artículo segundo – Los Ayuntamientos en cuyo término municipal se conserven estos edificios son responsables de todo daño que pudiera sobrevenirles.

Artículo Tercero – Para atender a la vigilancia y conservación de los castillos españoles se designará un Arquitecto Conservador con las mismas atribuciones y categoría de los actuales Arquitectos de Zona del Patrimonio Artístico Nacional.

Artículo Cuarto – La Dirección General de Bellas Artes, por medio de sus organismostécnicos, procederá a redactar un inventario documental y gráfico, lo más detallado posible de los castillos existentes en España».

El redactat no afina en l'abast de protecció. A fi i efecte de resoldre el tema, l'any 1968 la Comisaría General del Patrimonio Artístico Nacional va publicar l'Inventario de protección del Patrimonio Cultural Europeo IPCE: España. S'inclou un llistat d'arquitectura militar amb castells, torres, baluards, guaites, fortins, arsenals, cases i esglésies fortificades, etc. amb una forquilla cronològica entre el 711 i 1914. El clau es rebla a la disposició addicional segona de la Llei 16/1985 del Patrimoni Històric Espanyol (BOE núm. 155 de 29.06.1985): «Se consideran asimismo de Interés Cultural y quedan sometidos al régimen previsto

Figura 8a. Mapa de Tarragona amb la localització dels refugis antiaeris. (foto Ramón Cornadó Serra. Arxiu General de la Diputació de Tarragona).

Figura 8b. Restes del refugi antiaeri localitzat durant les obres al Mercat Central de Tarragona. Autor: J. F. Roig. (Codex Arqueologia i Patrimoni).

en la presente Ley los bienes a que se contraen los Decretos de 22 de abril de 1949, 571/1963 y decreto 499/1973». I això es recull a la addicional primera de la 9/1993 del Patrimoni Cultural Català (DOGC núm. 1807, 11.10.1993): «2 Es declaren d'interès nacional els castells de Catalunya. En el termini de tres anys, el conseller de Cultura ha de presentar a l'aprovació del Govern de la Generalitat una relació d'aquests castells.»

No oblidem les proteccions dels inventaris de patrimoni arqueològic i arquitectònic de Catalunya, on es recullen no solament els béns culturals d'interès nacional que ja són en el seu Registre, sinó els jaciments arqueològics i els que formen el Catàleg de Patrimoni Cultural Català és a dir els béns culturals d'interès local; sense oblidar tampoc els béns catalogats per la normativa urbanística.

Precisament els catàlegs vinculats al planejament urbanístic compilen els béns culturals a protegir en cada municipi. En el cas de Tarragona, el pla general de 1973 aportava un primer catàleg. Ja en plena Transició les Normes Subsidiàries de la Comissió d'Urbanisme de Tarragona (DOGC 04.09.1981) publiquen una primera llista dels béns protegits a la demarcació. El 1979 l'Ajuntament va crear una comissió tècnica dedicada a la redacció del Catàleg d'Edificis i Ambients Urbans. Normativa i inventari, amb poques variacions (com l'eliminació d'alguns béns) es manté fins al pla general de 1995. Posteriorment, el pla d'ordenació urbana municipal de 2007 aporta un nou i renovat catàleg que s'aprova definitivament el 2013. Ara bé, un seriós conflicte urbanístic pels terrenys de la planta de CLH (antiga CAMPSA) va acabar amb la suspensió judicial del pla general (DOGC núm. 8554 de data 30/11/2021). Això va comportar que l'Ajuntament hagués d'aprovar unes normes de planejament urbanístic (NPU) actualment prorrogades a l'espera d'un nou pla general. Tot plegat una complicada situació que no es resol d'un dia per l'altre.

El POUM de 2013 incloïa el corresponent Catàleg de Béns Immobles, amb les fitxes, plànols i normativa, que han estat inclosos amb algunes esmenes materials a les NPU. La revisió de cara a un nou catàleg així com l'exercici normal de la tramitació de llicències van fer veure una realitat complicada. Veiem que en el Catàleg hi ha un seguit d'elements protegits com a bé cultural d'interès nacional en ser arquitectura defensiva, que realment no ho són perquè senzillament no formen part del Registre de Béns Culturals d'Interès Nacional de la Generalitat. Són els casos, per exemple, del Mas d'en Jové o Jover, que a les NPU ja és BCIL, o el de la Torre Forta. Un altre és la torre de Sant Simplicí, sobre la pedrera del Mèdol. Val a dir que el Catàleg del POUM de 2013 va ser aprovat amb els corresponents informes i acords de comissions per la Generalitat de Catalunya, i entre aquests, hi ha el de la Comissió Territorial del Patrimoni Cultural de Tarragona (fig. 9).

En conclusió, al Catàleg de Béns de les NPU hi ha un seguit de béns protegits teòricament com d'interès nacional d'acord amb els decrets de 1949 els quals no tenen número de registre i queda per resoldre si realment estan protegits o no. El que queda clar és que una protecció legal genèrica, per ministeri de llei, sense que després hi hagi el registre individualitzat de cada element, no té cap força jurídica.

Això provoca una clara situació d'inseguretat que cal resoldre doncs si bé el Catàleg de Béns de les NPU diu que aquests elements són BCIN o BCIL, no tenen la corresponent protecció en el registre de la Generalitat. Les solucions poden ser diverses com la declaració de BCIL d'aquests elements, cosa que és competència

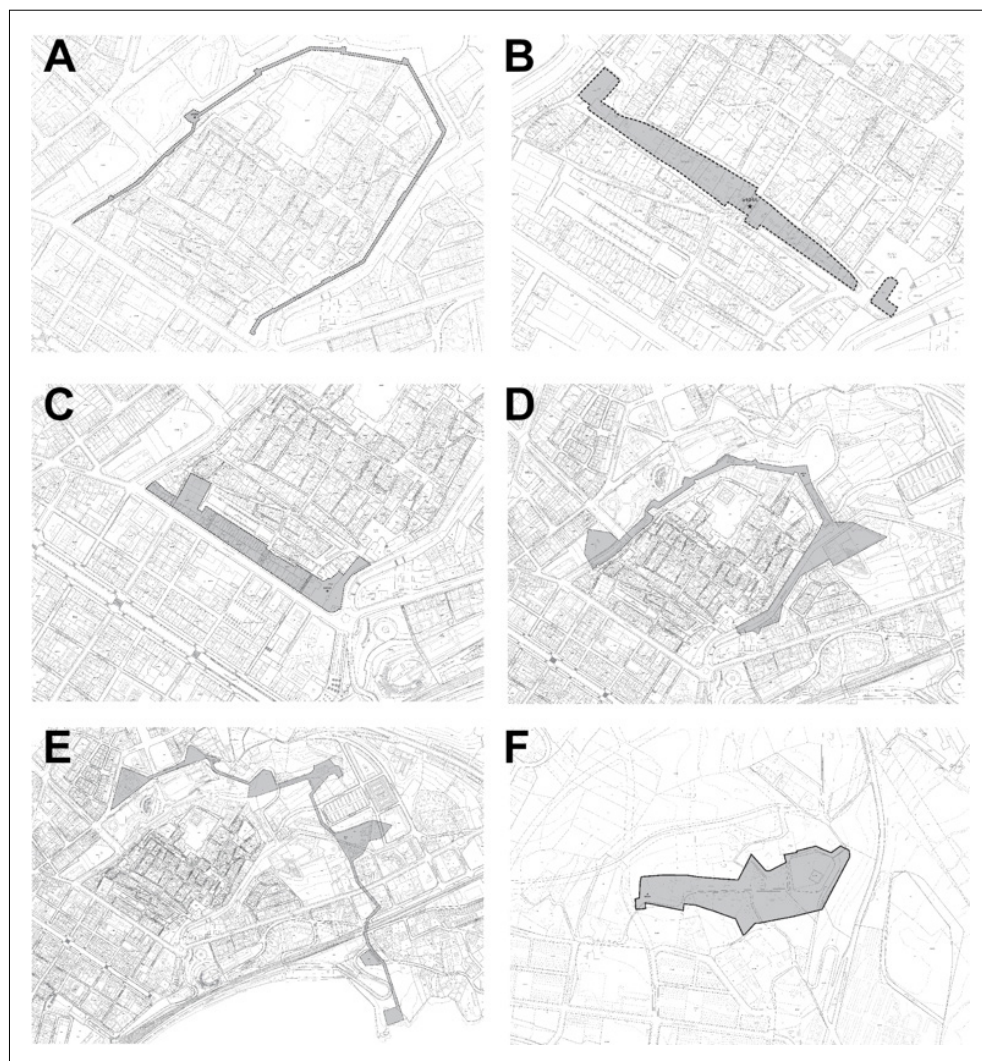

Figura 9. delimitació dels àmbits de protecció de diversos BCIN fortificacions de Tarragona segons les fitxes del Catàleg de Béns de les NPU de 2021: A) Muralles romanes (fitxa a401); B) Mur Vell (fitxa a404); C) Muralleta (fitxa a405); D) Segona línia de fortificacions -falsabragas (fitxa a401); E) Tercera línia de fortificacions (fitxa e401); F) Fort de l'Oliva (fitxa g015).

municipal; o l'alta al registre de BCIN, aquí de la Generalitat. I no oblidem que tot el terme municipal en el seu subsol es considera zona arqueològica en virtut del decret de 1966 en el qual es declarava el conjunt històric de Tarragona (taula 1).

NPU 2021 (POUM 2013)				Decret 1949	Decret CHA 1966	Altres	REG/INV/IPAC GENCAT			Observacions
Num	Nom	BCIN	BCIL				BCIN	BCIL		
A 051	T. Audiencia							6902-I		
A 066	Pretori						207-MH			Gaceta 30.07.1926.
A 401	Muralles i fortificacions						4113-MH-ZA			Gaceta 12.04.1885.
A 404	Mur vell						4113-MH-ZA			
A 405	Muralleta						4113-MH-ZA			
A 027	Edifici i torre arandes						4113-MH-ZA			
A 047	Edifici i torre morenes o baro IV torres						4113-MH-ZA			
A 401	<i>Falsabruga</i>						4113-MH-ZA			
A 404	Mur vell						4113-MH-ZA			
A 405	Muralleta						4113-MH-ZA			
E 006	Forti Reina						1595-MH			
E 009	Forti Sant Jordi						1596-MH			
E 401	3 (2) Linia fortificacio						4113-MH			
F 003	Mas Canonges							15586-I		
F 005	Els Montgons								15858	Castell, església i vilatge medievals.
F 011	Torre Forta									
G 004	Mas Hereuet						1604-MH			
G 005	Castell Tamarit						1601-MH			
G 007	Castell ferran						1603-MH			
G 015	Fort Oliva						4113-MH-ZA			
G 016	Fort Loreto						4113-MH-ZA			
G 018	Mas Jover							15588-I		Al catàleg del POUM de 2012 es comptabilitzava com a BCIN.
G 020	Mas Marquès									
G 022	Torre de la Mora						1602-MH			
G 023	Torre d'en Segú									
G 030	Mas Cusidor						1597-MH			
G 033	Mas Pastoret						1599-MH			
G 035	Mas de la Creu						1598-MH			
G 037	Mas Grimau							7120-I		
G 038	Mas Rabassa							4121-I		
G 039	Mas Sorder							7112-I		
G 045	Torre s. Simplicí									
G 1043	La Torreta									
G1096	Forti dels Ermitans						4113-MH-ZA		4321	
--	Bunkers del Preventori									Declaració de BCIL en tràmit. Dins espai de la fitxa e30.
--	Bunkers de la Platja Llarga									Declaració de BCIL en tràmit.
--	Bunker de Tamarit									Declaració de BCIL en tràmit.
--	Bunker de la Platja d'Altafulla									Declaració de BCIL en tràmit.

Taula 1. Fortificacions catalogades al municipi de Tarragona. NPU 2021 (POUM 2013) es correspon al núm. de fitxa del Catàleg de Béns Immobles, amb el nom del bé i si és BCIN o BCIL. Decret 1949 es marca si és protegida pel decret de castells; Decret 1966 si ho és per la declaració de conjunt històric i altres si té alguna altra protecció que es recull a Observacions. A la doble columna Reg / Inv Gencat s'especifica el número de Registre, Catàleg de Béns o Inventari del Patrimoni Arqueològic de Generalitat.

LA PROTECCIÓ LEGAL ACTUAL DE LES ESTRUCTURES DE LA GUERRA CIVIL

Després del decret de protecció genèrica dels castells de l'any 1949 no serà fins al 2006 que amb la Declaración de Baños de la Encina s'actualitza la protecció legal del patrimoni defensiu, intentant aclarir i definir conceptes sobre què inclou o hauria d'incloure aquesta protecció.

El procés d'actualització culmina amb el Plan Nacional de Arquitectura Defensiva impulsat pel Ministerio de Educación Cultura y Deporte, i aprovat pel Consejo del Patrimonio Histórico Español l'any 2012. Apareix definida la classificació tipològica d'aquelles estructures defensives incloses en la protecció, concretament cita: «Arquitectura de defensa del siglo xx, especificando si se trata de fortificación ligera, fortificación permanente, defensa pasiva, fortificaciones de campaña (nidos de ametralladora, nido fusilero, observatorio blindado, fortín, casamata para artillería, emplazamiento artillero a barbeta, parapeto fusilero/ trinchera de obra, refugio, trinchera, muro anticarro, barracón, blocao, etc.)».

Tot i que la normativa encomana la seva protecció als ajuntaments, a hores d'ara, el planejament urbanístic de Tarragona no recull cap figura de protecció dels refugis antiaeris però sí d'alguna de les bateries de costa.

L'actual catàleg de Béns a Protegir de les NPU inclou una fitxa relativa a estructures defensives de la Guerra Civil, es tracta de la dels búnquers de defensa costanera de la Punta de la Mora, amb grau de protecció de Bé Catalogat urbanístic, grau C2, que són segons l'article 11.2.a de la seva Normativa:

«Edificis de categoria C amb valor d'estructura tipològica.

Edificis que, encara que no s'integren dins la categoria de BCIL, poden presentar valors a les façanes i els elements privatis o comuns (vestíbuls, caixes d'escals, estructura i altres indicats si s'escau en la corresponent fitxa).»

Tenim conservats però més búnquers i nius de metralladora repartits per tot el litoral de la costa tarragonina: Preventori de la Savinosa, platja d'Altafulla, platja Tamarit, els primers en tràmit de declaració de bé cultural d'interès local.

Podríem dir que aquesta manca de protecció ve motivada en bona part, pel gran desconeixement i escàs protagonisme o presència d'aquestes estructures en el paisatge urbà, ocultades i oblidades a partir de la postguerra. Però poc a poc van sorgint a la llum amb noves obres i noves mentalitats, encara que només sigui per retrotreure'ns a un passat que comença ja a ser llunyà, però cabdal per la nostra història (fig. 10).

Finalment, hem de recordar que tant la Generalitat com els ajuntaments, en el marc de les seves competències són les encarregades de vetllar per la seva protecció i conservació, sense oblidar que els propietaris i tinentes són primers responsables, d'acord amb el que marquen les lleis de Patrimoni Cultural Català i Urbanisme. Amb tot cal considerar que els ajuntaments,

Figura 10. Portada de la fitxa g052 del Catàleg de Béns a Protegir de les Normes de Planejament Urbanístic corresponent als búnquers de defensa costanera de la Punta de la Mora.

com administracions de proximitat per excel·lència no poden assumir ni de bon tros el manteniment d'aquest patrimoni, i menys de manera subsidiària per la invasió dels particulars o altres instàncies públiques. La manca de recursos, especialment econòmics, en municipis amb un patrimoni extraordinari com el cas de Tarragona és un dels temes que cal abordar precisament en uns temps tan líquids com els actuals. Certament, el finançament i el paper del municipalisme és una de les assignatures pendents de la tan evocada Transició.

BIBLIOGRAFIA

- Aa.Vv. (2011). *Tarragona durant la Guerra del Francès (1808-1814)*. Autoritat Portuària. Tarragona.
- Aloguín, M. (2011). «Caminant damunt la batalla: les fortificacions del setge de 1811 en el teixit urbà». Dins Piqué J.; Carbonell, J.; Sánchez Cervelló, J. (coord.) *Tarragona Durant la Guerra del Francès*. Autoritat Portuària. Tarragona, 52-63.
- Balart, Ll.; Bravo, P. (2022). Refugis antiaeris: els caus de la por. Estudi arqueològic i documental de l'estat actual dels refugis antiaeris de la Guerra Civil a Tarragona. *Kesse: Butlletí del Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver*, 54. <https://raco.cat/index.php/Kesse/article/view/416443>
- Bonet, M. (1996). *Aproximació a la societat i economia de Tarragona a la plena Edat Mitjana*. Diputació de Tarragona, Tarragona.
- Capdevila, S. (1979). Documents. La torre de la Mora. *Estudis Altafullencs* 3, 85-89.
- Catàleg de Béns a Protegir-Patrimoni Cultural. Normes de Planejament Urbanístic de Tarragona (NPU)*, any 2021 (www.tarragona.cat).
- Catàleg de masies i cases rurals en el sòl no urbanitzable. Normes de Planejament Urbanístic de Tarragona (NPU)*, any 2021 (www.tarragona.cat).
- Clara, J. (2012). *Els búnquers de la costa catalana. Patrimoni militar en temps de guerra (1936-1939)*. Rafael Dalmau, Barcelona.
- Cortada, Ll. (1998). *Estructures territorials, urbanisme i arquitectura poliorcètics a la Cartalunya preindustrial*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, vol. I.
- González, F. J. (1990). *El asedio aéreo de Tarragona 1937 – 1939*. Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, Tarragona.
- Hauschild, Th. (1983). *Arquitectura romana de Tarragona*. Ajuntament de Tarragona, Tarragona.
- Lipscombe, N. (2010). *The Peninsular War Atlas*. Osprey, Oxford.
- Menchon, J. (2008). *Ab exercitu navali navigantius sarracenorum*: la defensa de la costa a l'edat mitjana i en època moderna. Ports marítims i ports fluvials: la navegació a l'entorn del nord-oest mediterrani durant l'antiguitat. *Citerior*, 4, 187-209.
- Menchon, J. (2009). *La muralla romana de Tarragona. Una aproximació*. Societat Catalana d'Arqueologia, Barcelona.
- Menchon, J. (2011). Tarragona o la difícil «convivència» entre el patrimonio histórico y crecimiento urbano. Dins Aa.Da. *Proyectos urbanos y arqueología en*

las ciudades Patrimonio de la Humanidad de España. Actas del taller de Proyectos Urbanos y Arqueología en las Ciudades Patrimonio de la Humanidad. Grupo Ciudades Patrimonio de la Humanidad, León, 143-185.

Menchon, J. (2013). Fortificaciones y defensas de la ciudad de Tarragona: del siglo II aC al siglo XIX. Dins Abella, D.; Cardona, D., Hernández, F. X. *I Jornadas de Patrimonio defensivo en época moderna. In memoriam Agustí Vehí Castelló.* Ministerio de Defensa, Madrid, 117-130.

Menchon, J. (2014). Les fortificacions de Tarragona i la Guerra del Francès. Dins Aa.Vv. Tarragona i la Guerra del Francès. Conferències 2012/2013. Fundació Privada Mútua Catalana, Tarragona, 25-42.

Menchon, J. (2021). *Carreus, columnes, inscripcions... i pedres trencades a Tarragona. Sobre la construcció, el reciclatge de materials, usos i espais en època antiga i medieval.* Patrimoni 2.0, Barcelona.

Menchon, J. (2023). Unes muralles medievals molt antigues: Tarragona. *Rodis. Journal of medieval and postmedieval archaeology* 6, 305-336 (https://doi.org/10.33115/a/26046679/6_12).

Menchon, J.; Massó, J. (1999). *Les muralles de Tarragona. Defenses i fortificacions de la ciutat (segles II a.C - XX d.C).* Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver Tarragona.

Murillo, F. (2011). La defensa del fort de l'Oliva, maig de 1811. *A carn! Publicació electrònica d'Història militar catalana* 16, any 6, II època, 17-48 (<https://blocs.tinet.cat/acarn/files/2012/01/IIIrNEagost11.pdf>).

Murillo, F. (2014). El setge de Tarragona de 1811. Dins Aa.Vv. Tarragona i la Guerra del Francès. Conferències 2012/2013. Fundació Privada Mútua Catalana, Tarragona, 121-152.

Ortueta, E. (2006). *El camí cap a la modernitat, urbanisme i arquitectura.* Lunwerg, Barcelona.

Piqué, J. (1998). *La crisi de la rereguarda. Revolució i Guerra civil a Tarragona (1936-1939).* Publicacions de l'Abadia de Montserrat-Diputació de Tarragona, Barcelona.

Recasens, J. M. (1965). *La revolución y Guerra de la Independencia en la ciudad de Tarragona.* Reial Societat Arqueològica Tarraconense, Tarragona.

Recasens, J. M. (1998). *El municipi i el govern municipal de la ciutat de Tarragona, segles XVI-XVII.* Consell Comarcal del Tarragonès, Tarragona.

Salvador, Ll. de (2005). *Tarragona sota les bombes. Crònica d'una societat en guerra (1936-1939).* Ed by E. Virgili. Cossetània Edicions, Valls.

Terrado, P.; Menchon, J. (2022). A new Map of the Napoleonic Project after the siège of Tarragona in 1811. *Imago Mundi* 74, 285-291.

Terrado, P.; Menchon, J. 2020. Un plànol inèdit de Tarragona de 1811: Projecte de fortificació de la ciutat després del setge de la *Grande Armée*. *Butlletí Arqueològic* època V, 42, 225-254.

Terrado, P. (2021). *Ciutat, port i territori. Cartografia històrica de la ciutat de Tarragona entre els segles XVII i XIX.* Port de Tarragona, Tarragona.

Webgrafia (<https://www.tarragona.cat/patrimoni/arxiu-municipal/presentacio/seccions/arxiu-historic>).